

KERESZTÉNY MAGVETŐ

LXXII. ÉVF. 1940.

JANUÁR—FEBRUÁR

1. FÜZET.

Kijelentés.

Az alábbiakban azt mutatjuk meg, hogy mi unitáriusok mi-
kor és milyen értelemben beszélhetünk kijelentésről.¹

1. *Tudás, erkölcs, hit.* Az ember szellemi élete három síkon
jut kifejezésre, ezek: a tudás, az erkölcs és a hit. Együttesen al-
kotják a szellemi élet egészét.

A tudás világa a valóság világa, amely tényekkel foglal-
kodik. Az igazságok, amelyeket az ember ezen a területen fedez fel,
a dolgok természetes összefüggései alapján nyugosznak. Azok az
eszközök, melyek segítségével közelebb jutunk a dolgok lényegé-
hez, az értelem és a tapasztalat, amelyek segítségével megismer-
jük a dolgok teorétikus alkatát.

Az erkölcs területén az ember szemtől-szembe kerül magá-
val, vagy helyesebben az erkölcsi törvénnyel, amely bizonyos dol-
gokat követel tőle. Az erkölcsi törvény arra sürget, hogy cseleke-
deteink által megvalósítsuk a legfőbb jót. Ezen a területen nem
érdekel a dolgok elméleti alkata, hanem az, hogy miképpen való-
sul meg a jó, a mi küzdelmeink által. Amikor választunk a jó
és a rossz között, akkor értékelünk. Az erkölcs a mi számunkra
nem egyéb, mint erkölcsi értékek megvalósítása. Ha tudunk en-
gedelmeskedni az erkölcsi törvény parancsának, akkor megszaba-
dulunk a természeti okság nyomása alól. Az erkölcs világában
szabadokká tehetjük magunkat az erkölcsi törvénynek való enge-
delmesség útján. Az erkölcsiség az emberi szellem önkormányza-
tának a bizonyossága.

Az ember világának harmadik területe a hit, vagy pontosab-

¹ A Szabadelvű Kereszténység Nemzetközi Társulatának 1934. augusz-
tusában, Kopenhágában tartott kongresszusán felolvasott előadás.

ban a vallásos hit. A vallásos hitet sokszor félreértették részben azáltal, hogy a tudás kategóriáit alkalmazták reá, részben pedig azáltal, hogy az emberi tudás és tapasztalás határán kívül álló, természetfölötti tüneménynek tekintették, amelyre a természeti törvények nem érvényesek.

Az első esetben a hit világát egy régi fajta psychologia szemzőgéből tekintették, amely mekhanikus magyarázatul szolgál a lélek legfinomabb megnyilatkozásai számára. Az utóbbi esetben, amely szerint a hit a tapasztalaton kívül áll, szembeállították egymással a tudást és a hitet, úgy hogy az utóbbinak semmi köze sem volt az emberi lélek törvényeihez.

A vallásos hit épen olyan természetes megnyilatkozása a léleknek, mint a tudás vagy az erkölcs. A hit igazságait ugyanaz az elme fedi fel, mint a tudomány igazságait, s mégis más a vallásos hit, mint a tudományos igazság. A tudás világának tárgya az anyagi és szellemi tények, az erkölcsé az erkölcsi törvény és a cselekedetek, a hit világában azonban Istennel kerül szembe az ember.

Isten azok számára létezik tudatosan, akik hisznek benne, ép úgy, amint erkölcsiség is azok számára létezik, akikben valóban megvan a képesség, hogy az erkölcsi törvény szerint éljenek, a tudás pedig csak azok számára lehetséges, akik megtudják látni a dolgok logikai összefüggését és theorétikus alkatát.

Az emberi szellem spontáneitása leginkább korlátozva van a tudás birodalmában, szabadabb az erkölcs területén, legszabadabb a hit területén. A tudományban el kell fogadnunk a tudományos igazságokat, az erkölcs területén az erkölcsi törvénynek kell engedelmeskednünk. Az utóbbi esetben a szellem spontáneitását nem a külső világban benne rejlő okok gátolják, megkööttségünk forrásai saját magunkban, erkölcsi természetünk adottságaiban keresendők. Istenben való hitre azonban sem az erkölcsi törvény, sem a tapasztalat nem kötelez. A szellem legspontánabb megnyilvánulása tehát az Istenben való hit. Isten ajándéka ez, amint az írás oly találóan fejezi ki. (Éf. II. r. 8. v.)

Azok számára, akik hisznek, a hit világa ép olyan valóság, mint a tudás és az erkölcs azok számára, akiknek van tudásuk, vagy erkölcsi életet élnek; az elsőnek az igazságai nem állanak a két utóbbi mögött.

A tudás, erkölcs és hit között vannak olyan vonatkozások,

amelyek nagyon egymásra utalják őket. A tudás világának vannak olyan pontjai, amelyek szükségképen a hit világához tartoznak s így van az erkölcsnél is. A tudás korlátai és az a tény, hogy több az, amit nem ismerünk, mint az, amit ismerünk, szükségképen arra utalnak, hogy a tudást a hitnek kell kiegészítenie. A tudás tehát nem lehet el hit nélkül és a hit sem tudás nélkül. A tudás ellenőrzi a hitet, a hit pedig kiegészíti a tudást.

A hit igazságok sajátos természete a következő. Míg a tudás a valóság tényeire támaszkodik, az erkölcs pedig azáltal nyilvánul meg, hogy értékítéleteket alkot, a hitben ez a kettő egybeesik úgy, hogy a vallásban a legfőbb valóság egyúttal a legfőbb érték is. Ez adja meg a hitigazságok alapjának sajátos jellegét.

Tisztán értékítéleteket alkotni még nem vallás. Vallássá akkor lesz ez a processzus, ha minden értékítélet mögött fölfedezi Istent, mint az értékek forrását és megvalósítóját és amikor az értékítéletek mind közvetlen összefüggésbe kerülnek vele. Ekkor beszélhetünk vallásos hitről a szó igaz értelmében.

2. *A kijelentés lefolyása.* Ami a tapasztalás a tudás világában, ugyanaz a kijelentés a hit világában. A kijelentés a hívő számára megtalálása és megértése azoknak a szálaknak, amelyek életünket Istenhez fűzik. Martineau klasszikus meghatározása szerint: kijelentés Isten egyetemleges felhívása emberi mivoltunkhoz. Ehez hozzátehetjük, hogy emberi mivoltunk felhívása Istenhez.

Minhogy a vallás tulajdonképpen Isten létezésének felismerése és öntudatosítása, hozzánk való viszonya szellemi alkatunk szerint, természetes, hogy vallást kijelentés nélkül el nem képzelhetünk. Éppen azért meg kell tisztítanunk a kijelentés fogalmát mindazoktól az elemektől, amelyek értelmét elhomályosítják.

Erre a kérdésre tehát, hogy mit jelent a kijelentés a mi számunkra a következőket feleljük: Sokkal többet jelent a kijelentés a mi számunkra, mint azok számára, akik elfogadják annak szokásos dogmatikus jelentését.

Az emberi szellem legmagasabbrendű visszahatása a legmagasabb behatásra. Felelet a zsoltáriró kérdésére: Hol van a te Istened? és minthogy ez a kérdés magában foglalja annak a szükségességét, hogy számot adjunk önmagunkról, a felelet egyúttal arra a kérdésre is megadja a választ: ki vagy te? A kijelentés nemcsak annak a bizonyossága, hogy Isten közel van hozzánk, hanem, hogy mi is közel vagyunk hozzá, vagyis eljutottunk odáig,

hogy megértjük őt. A kijelentésben Isten megtalálja az embert és az ember megtalálja Istent. Ez a találkozás lehetséges a szellem rokonsága révén, amely fennáll Isten és az ember között. Kijelentés mindenütt lehetséges, ahol van szellem, mondja T. Troeltsch. A kijelentésnek ez a tisztán szellemi természete végleg meghatározza jellemét s kizár belőle mindent, ami lényegéhez idegen. Mint a szellem legmagasabb megnyilatkozása, a kijelentés az élet egészét jelenti, amely az egyén életén túl, Istenen keresztül, érintkezésbe kerül az egyetemes étellel. Mint ilyen, semmiféle tekintély által nem korlátozható egyes esetekre. A kijelentés területén nincs más tekintély, mint a szellem szabadsága. Az erkölcsi élet szabadságát ezen a területen a hit szabadsága egészíti ki, teszi teljesebbé, amelynek segítségével minden lélek találkozhatik Istennel, vagyis részesülhet kijelentésben.

Vajjon lehetséges-e megkülönböztetni, hogy mit jelent az objektív és mit a szubjektív egy olyan megnyilatkozásban, amit kijelentésnek nevezünk. A szellem életében óvatosnak kell lennünk az ilyen megkülönböztetésekben. Itt nincsen objektív és szubjektív, éppen úgy, mint ahogy nincsen belső vagy külső. Mindezek az ellentétek megszűnnek. A kijelentés sohasem támaszkodik sem külső bizonyítékokra, sem természetfölötti megnyilatkozásokra. Megkülönböztetjük azonban benne az istenit és az emberit. Ez a megkülönböztetés a lélek legmélyéből fakad. Goethe szavai szerint:

Dich im Unendlichen zu finden,
Musst unterscheiden und dann verbinden.

Saját magunk megkülönböztetése az istenitől s ennek következtében annak felismerése s azután ismét a vele való egyesülés, ez a kijelentés dialektikai útja. Az emberi szellem éppen a kijelentés útján jut el ehhez a megkülönböztetéshez, ami azt bizonyítja, hogy egy olyan folyamatról van szó, amely a szellem életének szükségképeni életföltétele, hogy megbizonyosodjék életének értelméről és bele tudjon helyezkedni abba a magasabb sférába, amely minden gyarlóságtól mentes.

A kijelentés lelki hatása abban áll, hogy Istennel való szembekezdésünk egyuttal saját magunkkal való szembekezdésünket eredményezi. Megpillantjuk magunkat a tökéletes isteni szellem tükrében s ez saját gyöngeségünk tudatára ébreszt. A kijelentésnek ez az első lépése: az isteninek az emberitől való megkülön-

böztetése, egyúttal a saját lelkünk minőségének megbecslése abból a szempontból, hogy mi a lélek értékes tartalma s mi az, ami a szellem méltóságával össze nem egyeztethető. A kijelentés által egy mértékhez jutunk hozzá, magunkat ez alá a mérték alá állítjuk. Ez a mérték az isteni szellem. A kijelentést tehát úgy tekinthetjük, mint egy értékelési processust, amelyben az ember egyfelől saját gyarlóságának, másfelől pedig az isteni szellem mértékének tudatára jut, amely az elgondolható legmagasabb. A kijelentésben a lélek önmagát leplezi le a maga alázatos önmegadásában, miközben a maga isteni tartalmát elkülöníti mindattól, ami nem hozzá való.

Az első lépésre, amelyben az istenit az emberitől megkülönböztetjük, következik a második lépés: az istenilez való hozzákapcsolódás életünk tartalmának mérlegelése alapján. A kijelentésben tartalmazott mérték megértése és a hozzávaló alkalmazkodás felelet arra a második kérdésre: ki vagyok én tulajdonképpen? Ha elfogadom és magamévá teszem az új mértéket, akkor megíngathatatlan álláspontot fogadtam el, új életet nyertem, amelynek a teremtménynek megadja a lehetőséget arra, hogy Isten fiává legyek; lelkemben egy olyan folyamatot indít meg, amelynek következtében sohasem tévesztem el szemem elől a legmagasabb értékmerőt. Ennyiben a kijelentés a szellem számára az a nagy felszabadulási folyamat, amelyben megtalálja önmagát és feltétlen értékek megvalósítása felé halad. Hatalmas lépés az önmegvalósulás felé; Istenbe való belekapcsolódás. Nem misztikus egyesülés, hanem erkölcsi és szellemi értékek fölfedése és a hozzájuk való alkalmazkodás. Mindennek előfeltétele pedig az Istenbe vetett hit. Hit és kijelentés egymástól elválaszthatatlanok. Nincsen kijelentés hit nélkül és nincsen hit kijelentés nélkül. (Troeltsch.)

A hit ép úgy, mint a kijelentés bizonyos dolgoknak és törvényeknek a tapasztalat határait meghaladó értelmezése azáltal, hogy Istenre vonatkoztatjuk, vele hozzuk közvetlen összefüggésbe. Ha a kettőt, t. i. a hitet és a kijelentést egymástól mégis el akarjuk határolni úgy azt mondhatjuk, hogy a kijelentés nem egyéb, mint a hit szétvetődése objektív tartalmi mozzanatokra. A hit feltétlenebb és közvetlenebb, mint a kijelentés s így az előbbi föltétele az utóbbinak, mint ahogyan a tapasztalat lehetőségének is megvannak az előfeltételei, amelyek nélkül nem jöhetnek létre.

Az eddigiek után fölszleges mondani, hogy a kijelentés min-

dig személyes jellegű. Minden egyes lélekben létre jöhet, ahol a lélek dinamikus ereje megtalálja az Istennel való kapcsolatot. A lélek különböző funkciói különböző mértékben vehetnek részt benne. Rendszerint az érzésnek van tulnyomó része benne, de az értelem és akarat is szerepet játszik, Az egész szellemi életet áthatja, ébren tartja, a szellemi fejlődésnek előmozdítója. Létkérdés. Amíg az ember tisztán physikai lénynek érzi magát, addig nincs szellemi ereje, hogy megtalálja Isten. A tisztán természeti meghatározottság szellemi tartalommal kell, hogy megteljen, amikor is az egyéniség személyessé válik. Az egyéniséget Isten teremti, a személyiséget pedig követeli (Brunner). A személyiség fogalma nemcsak a testre és környezetére terjed ki, hanem az egyén egész történetére. Teljes megvalósulása döntést föltételez a legmagasabb célok felé való törekvés irányában.

3. *A kijelentés tartalma.* A kijelentés egy élmény. Különböző élmények vannak. A legtöbbje kívülről jövő behatásokra való felelet. A kijelentés olyan élmény, amely isteni behatásra keletkezett, egészen sajátos reakció, amely a fejlődés különböző fokai szerint nagyon eltérő.

Nem minden vallásos tapasztalat kijelentés. Némely vallásos élmények szertefoszló tartalma misztikus homályba vész el. Csak olyan élmény lehet kijelentés forrásává, amelyben az isteni sugár nem homályosult el, ahol az egyéni megélés bizonytalansága háttérbe szorult a maradandó tartalom mögött. Kijelentés: érvényes tartalom megvalósulása az élmény elmúló formájában; a minden emberi szubjektivitáson áttörő isteni igazság. A kijelentést tartalmazó vallásos élmény nem pusztán elméleti reakció, hanem egyúttal föltétlen állásfoglalás azoknak a magasabb igazságoknak az irányában, amelyek benne és általa jutnak kifejezésre s így az elmélet és a gyakorlat, a megértés és az akarat egybeolvadnak benne. A valóság és az érték találkozik össze benne. Kijelentés mindig a legmagasabb értékek születésének áldott pillanata. Így szellemi tartalma megkülönböztetendő az élménytől, a formától, amelyben megjelenik. Ez a megkülönböztetés nem minden nehézség nélkül való. Nehéz dolog megkülönböztetni a mi tudásunkban a szubjektív elemet a valóságtól, különösen akkor, ha az öntudatról van szó, ahol az alany és a tárgy a megismerő és a megismert összeesnek.

A kijelentés az egyetemes megvalósulása az egyesben, a

Kijelentés.

maradandó tartalomé, a megélés tűnő formájában. Martineau élesen megkülönbözteti a kijelentést és az apokaliptikus fikciót. Az első isteni igazság, amely önmagát igazolja, az utóbbi isteni dolgok szemléleti képe az egyes lélekben, amely nélkülözi az igazolást. Az utóbbi a képzelet szüleménye, míg az első : az igazság, Isten szava. Az egyik az egyéni megélés csodájában merül el, míg a másik az Istennel való összefüggés öntudatosabbá emelése.

Ez a megállapítás is mutatja, hogy a kijelentés más, mint misztikus vízió, tartalma elsősorban vallásos és erkölcsi igazságokat foglal magában, amelyek irányítólag hatnak életünkre. Miért éppen vallás erkölcsi igazságok? Azért, mert a szellem életének lényege ezekben gyökerezik, vallásos és erkölcsi magatartásunkban lesz láthatóvá. Ezekben lepleződik le a lélek valódi értéke. Ez a tartalom kiemeli a kijelentést az egyéni tapasztalat szűkös határai közül és egyetemes jelleget kölcsönöz neki. Kijelentés az, ami feleletet ad arra a kérdésre, hogy mit kell hinnünk és mit kell cselekednünk.

A kijelentésre nézve nem lehet kritérium az, hogy vajjon csak a Bibliában található-e meg s hogy valami tekintély csálhatatlannak minősítette-e vagy sem. A Biblia is emberi mű s az egyház emberi alkotás. Nincs szüksége a kijelentésnek semmiféle külső tekintélyre, csupán arra, hogy azokban az igazságokban, amelyek személyes életünket irányítják, ismerjük fel az isteni erő megnyilatkozását. Így a kijelentés kiterjeszti a tapasztalás szűkös korlátait s megnyitja az utat olyan belső meggyőződések számára, amelyek nélkül életünk értelmetlenné lesz.

Van olyan felfogás is, amely szerint a kijelentés keretébe nemcsak vallás erkölcsi igazságok tartoznak bele, hanem a külső világ, vagy a természet is. Ezt a felfogást vallja pl. Channing és Goethe. Senki sem tagadja annak a lehetőségét, hogy a külső világ hatása alatt is feltámadhat bennünk Istennel való összefüggésünk érzete. A kijelentésnek nincsenek korlátai s egyetértünk Channinggel, amikor azt mondja, hogy a kijelentés és a természet egymással nem ellentétesek. A történelem és a tapasztalat mégis arra tanít, hogy akkor beszélünk kijelentésről, amikor az Isten erejének hatását érezzük meg személyesen életünkben. Hogy valóban kijelentésről beszélhessünk, ahhoz szükséges, hogy mindaz, ami kijelentés tárgyát képezheti, személyes élmény legyen, mert enélkül hiányzik a legfontosabb kritérium.

Nagyon jellegzetes jellemvonása még a kijelentésnek, hogy fejlődésre alkalmas, tartalmában gyarapodó. A szellemi élet fejlődése, mindig tágabb és tágabb mezőkön fedezheti fel az isteni megnyilatkozását. Minél szélesebbkörű az értelem és a belátás, minél mélyebbre nyulnak el a vallásos és erkölcsi érzelmek gyökerei, annál biztosabb alapokra támaszkodik a kijelentés. Pascal mondja: az emberi dolgokat ismernünk kell, hogy szeressük, az isteni dolgokat pedig szeretnünk kell, hogy megismerhessük. Talán a szeretet az anyja minden kijelentésnek, ez az alap, amelyből Istennek megragadása fakad.

4. *A Jézus által történt kijelentés.* Meg kell felelni még arra a kérdésre, hogy mit jelent számunkra a Bibliában található, főleg Jézus személyén keresztül történt kijelentés. Nemcsak saját személyes vallásos tapasztalatunk alapján juthatunk kijelentéshez, hanem mások is közölhetik velünk. A másokon keresztül hozzánk jutott kijelentés csak abban az esetben lesz a mi számunkra valóban kijelentés, ha sajátunkká lesz, vagyis, ha mozgásba hozza bennünk azokat az erőket, amelyek Istennel való kapcsolatainkra irányulnak, másfelől pedig olyan igazságokat tartalmaznak, amelyek a szellemi életnek eddig ismeretlen területeit nyitják meg számunkra, amelyek új tartalommal telítik meg a lelket.

Ilyennek látjuk Jézusnak az evangéliumokban kijelentett tanításait. Két szempont ad az evangéliumok tartalmának összehasonlíthatatlanul nagy jelentőséget. Az egyik az, hogy az evangéliumok útján az emberiség egy része olyan igazságok részesévé lett, amelyek az Istennek az emberhez való viszonyát fölülnemmulható tökéletességgel mutatják. Másfelől pedig Jézus, amennyire a szórványos adatokból ismerhetjük szellemi arcképét, maga is kézzelfogható módon átélte mindannak teljes igazságtartalmát, amit tanítványaival közölt. Felismerte Isten tisztán szellemi természetét, az emberi léleknek az istenivel való rokonságát. Közelebb hozta Istent az emberhez s az embert Istenhez. „Isten lélek s akik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják.“

Ilyen magasrendű kinyilatkoztatás sohasem hangzott el a világ világában Isten lényegét illetőleg. Tökéletesebb képet alkotni Istentől, mint amilyent Jézus alkotott, ma sem tudunk. Ebben áll az ő hitének és vallásos élményének az emberiségre tett utolérhetetlenül nagy jelentősége. A keresztény vallás nagy szellemei, mind általa, az ő módszere segítségével próbáltak meg Isten közelébe

férkőzni. Az evangélium mind e mai napig a legalapvetőbb forrás Istenről való tudásunkat illetőleg; utolérhetetlen mintaképe minden lehetséges kijelentésnek. Ma is távol állunk a Jézus által előnkbe tűzött feladatok betöltésétől. A szeretet evangéliuma még mindig csak megvalósítandó feladat.

Bultmann: Jézusról szóló művében élesen elválasztja Jézus tanításait az ő személyes életétől. Azt mondja, hogy az evangélium nem azért értékes, mert Jézus tanította, hanem önmagában értékes a benne foglalt igazságok tartalmánál fogva. Ennek a felfogásnak helyessége abban van, hogy nem dogmatikus. Mi sem azért tartjuk az evangéliumot értékesnek, mert Jézustól származik, hanem a tartalmában bennefoglalt igazságokért. Ettől eltekintve azonban Jézus személyes élete, amellyel ő bizonyosságot tett tanításai megvalósításának lehetőségéről, ép oly értékes a mi számunkra, mint maga a tartalom. Élete magában véve is kijelentés. Cselekedetei alátámasztják és hatékonyá teszik azt, amit hirdetett. Az elmélet és a gyakorlat a valóság és a megvalósítandó csodálatosan egybefonódnak benne és általa. Megmutatja mindazt, ami isteni az ember lényegében.

5. *A kijelentés jelentősége napjainkban.* Az előbbiekből nyilvánvaló, hogy a kijelentést ma sem nélkülözhetjük. Nagyobb szükségünk van reá, mint bármikor, hogy felismerhessük egyéni és társadalmi életünk irányító elveit. Életkérdés számunkra, hogy van-e lelkünkben erő arra, hogy új igazságokat találjunk meg s fedezzük föl a hozzájuk vezető útát, röviden, hogy kijelentésben részesüljünk.

Egy nemzedéknek sem volt nagyobb szüksége Isten lelkének ihletésére, mint a mienknek. Meggyőződésünk, hogy a nagy kijelentések ideje nem ért véget s az egész világ sóvárogva várja Isten fiainak megjelenését. Mindnyájunknak törekednünk kell arra, hogy előkészítsük magunkat újabb kijelentések befogadására, hogy valósuljanak meg Isten örökkévaló céljai. *Dr. Varga Béla.*

Új egyháztörténetírás.

A magyarországi protestantizmus történelírása annak a nemzedéknek az életében érte el a tudományos színvonalat, amelynek tagjai a bezárólag 1824 és 1838 közötti években születtek és e téren való munkásságukat a múlt század ötvenes éveiben megkezdvén, több-kevesebb szorgalommal, több kevesebb eredménnyel folytatták korábban-később bekövetkezett halálukig. Ezek szinte kivétel nélkül mind olyanok voltak, akik megosztották működésüket a köztörténet és egyházak története között, azonban nekik és egy pár nálok idősebb, de velük egyidejűleg dolgozó írónak köszönhető, hogy példájukon felbuzdulva, egy olyan nemzedék lépett a helyükbe, mely erejéből és idejéből már csak mellékesen juttatott valamit más szakmák ápolásának, jóformán kizárólag erre szentelve egész munkáját. Ennek a tagjai érdekes jelenségként szinte húszévi intervallum után ismét egy szűk, valamivel még szűkebb időközben, 1857-től 1869-ig születve, az előbbi nemzedékből még élők mellé sorakozva, a nyolcvanas években fogtak hozzá ahhoz a tevékenységökhöz, mely a közülök jelenleg is élő kettőnek, Kovács Sándornak és Zoványi Jenőnek a révén kinyúlik egészen maig, midőn egy újabb közbevetetés után az 1885-től 1899-ig született harmadik nemzedék volna munkássága legértetesebb korában, ha kellő buzgalommal látna neki e hivatásnak.

Az elmúlt két nemzedékbe tartozóknak talán nem állapítható meg a rangsora teljes egyetértéssel, ám a legutóbbi nemzedékben elvitathatatlanul Révész Imrét illette meg az első hely, kinek nagyapja az első nemzedéknek, apja pedig a másodiknak volt érdemes munkása. Igaz, hogy őt a tudomány folytonos fejlesztése helyett nagyon sokszor vették igénybe kevésbé tudományos dolgok és kelletténél többször vesződött tudomány-elmélettel meg tudomány-politikával, ami általánosságban, ha nem is mindig, igen bölcs dolog lehetett, de egyetlen lépéssel sem vitte előbbre tudomá-